

W sto pięćdziesiątą rocznicę urodzin Bertranda Russella

Bertrand Russell był jednym z najbardziej wpływowych intelektualistów XX wieku. W prologu do swojej *Autobiografii*, zatytułowanym „Dla czego żyłem”, napisał:

Trzy namiętności, proste, ale niezmiernie silne, rządziły moim życiem: pragnienie miłości, poszukiwanie wiedzy i dojmujące współczucie dla cierpień rodzaju ludzkiego¹.

W trakcie długiego i aktywnego życia Russell miał 4 żony i 3 dzieci, opublikował ponad 70 książek i około 2000 artykułów, angażował się w liczne działania o charakterze społecznym i politycznym.

Zainteresowania filozoficzne Russella dotyczyły szerokiego spektrum zagadnień. Prowadził badania z zakresu logiki, filozofii matematyki, epistemologii, ontologii, filozofii języka, filozofii umysłu, metodologii filozoficznej, etyki, filozofii polityki, filozofii religii, historii filozofii. Był twórcą teorii deskrypcji i teorii typów, opracował własne wersje logicyzmu, atomizmu logicznego i monizmu neutralnego. Jest uznawany, obok George’a Edwarda Moore’a, za inicjatora współczesnej filozofii analitycznej.

Jednak Russell był nie tylko znakomitym filozofem. Alden Whitman w nekrologu opublikowanym w „The New York Times” po śmierci Russella trafnie zauważa:

W przeciwieństwie do wielu oryginalnych myślicieli, Russell był doskonałym przykładem filozofa zaangażowanego w sprawy publiczne. Był Wolterem swoich czasów, choć pozbawionym złośliwości Mędrca z Fernay. Od początku do końca swego aktywnego życia z niepohamowanym zapałem angażował się w wielkie sprawy epoki, w której przyszło mu żyć – pacyfizm, prawa kobiet, wolności obywatelskie, małżeństwa na próbę, nowe metody edukacji, komunizm, zagrożenie nuklearne, wojnę i pokój – bo w istocie był moralistą i humanistą. Swoje poglądy na

---

¹ B. Russell, *Autobiografia 1872–1914*, przeł. B. Zieliński, Czytelnik, Warszawa 1971, s. 17.

kwestie moralne i etyczne wyłożył w klarownie napisanych książkach, takich jak *Marriage and Morals*, *Education and the Social Order* i *Human Society in Ethics and Politics*.

Zadawał niewygodne pytania i udzielał odpowiedzi, które niektórzy postrzegali jako odbiegające od utartych schematów myślenia. Od pierwszego uwięzienia (za działalność pacyfistyczną w czasie I wojny światowej) aż do ostatniego okrzyku sprzeciwu (będącego oskarżeniem, w stylu Zoli, Stanów Zjednoczonych za ich zaangażowanie w Wietnamie), gardził łatwą popularnością i wygodnymi frazesami. Żył głęboką wiarę w ostateczny triumf racjonalności (którą bez wątpienia uosabiał, unikając przy tym dydaktycznego tonu) i dlatego był autentycznie niepokromiony².

Jego poglądy i sposób bycia budziły skrajne emocje. Jedni uważali go za geniusza, inni traktowali raczej jako błyskotliwego dyletanta. Na przykład Beatrice Webb (założycielka London School of Economics) widziała w nim „cynicznego i dowcipnego *literata*, który miał swoje zdanie na każdy temat, nigdy o *niczym* nie myśląc w sposób poważny”³. Z kolei Virginia Woolf w swoich *Dziennikach* określiła go jako „żarliwego egoistę”⁴. A Ludwig Wittgenstein uważał, że:

Książki Russella powinny mieć oprawy w dwóch kolorach. Te dotyczące logiki matematycznej w kolorze czerwonym – i powinni je czytać wszyscy studenci filozofii; te dotyczące etyki i polityki w kolorze niebieskim – i nikt nie powinien mieć możliwości ich czytania⁵.

Bertrand Arthur William Russell urodził się 18 maja 1872 roku w Ravenscroft (Walia) w zamożnej rodzinie arystokratycznej. Jego ojciec – lord Amberley – był uczniem i przyjacielem Johna Stuarta Milla. Wraz z żoną popierał prawa wyborcze kobiet oraz kontrolę urodzeń i z tego powodu stracił miejsce w parlamencie. W roku 1874 matka i siostra Russella zmarły na dyfteryt, a półtora roku później umarł jego ojciec. W ten sposób w wieku 4 lat Bertrand, wraz ze swoim starszym bratem Frankiem, trafili pod opiekę dziadków od strony ojca: lorda Johna Russella (dwukrotnego premiera Wielkiej Brytanii) oraz jego żony, lady Russell. Dziadek zmarł dwa lata później i wychowaniem chłopców zajęła się babcia – gorliwa zwolenniczka wiktoriańskiej moralności.

Russell od najmłodszych lat przejawiał zainteresowanie i zdolności matematyczne.

---

² A. Whitman, *Bertrand Russell is Dead; British Philosopher*, 97, „The New York Times”, 3.02.1970 r.

³ R. Monk, *Bertrand Russell. The Ghost of Madness 1921–1970*, Johnathan Cape, London 2000, s. 5.

⁴ V. Woolf, *Chwile wolności. Dziennik 1915–1941*, przeł. M. Heydel, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2007, s. 102.

⁵ R. Monk, *Bertrand Russell. The Ghost of Madness 1921–1970*, Johnathan Cape, London 2000, s. 278.

W wieku lat jedenastu zabrałem się do Euklidesa, mając mojego brata jako nauczyciela. Było to jedno z wielkich wydarzeń w moim życiu, równie olśniewające jak pierwsza miłość. Nie wyobrażałem sobie, że na świecie istnieje coś tak cudownego⁶.

W roku 1890 rozpoczął studia matematyczne w Trinity College Uniwersytetu Cambridge, jednak dość szybko zniechęcił się do tej dyscypliny i zainteresował się filozofią (co wywołało niezadowolenie babci, która uznała, że nie są to odpowiednie studia dla „przyszłego premiera”). W roku 1894 poślubił Alys Pearsall Smith (również ku niezadowoleniu babci). W następnym roku przygotował dysertację z filozofii geometrii i na jej podstawie uzyskał sześcioletnie członkostwo (*fellowship*) w Trinity College. W roku 1895 udał się z żoną do Berlina, gdzie zetknął się z ideami socjalistów niemieckich. Rezultatem tej podróży była pierwsza książka Russella *German Social Democracy* (1896). Rok później opublikował rozprawę *An Essay on the Foundations of Geometry*, a w roku 1900 *A Critical Exposition of the Philosophy of Leibniz*.

Początkowo Russell był pod silnym wrażeniem neoheglistów brytyjskich – Johna M.E. McTaggarta i Francisa H. Bradleya, którzy utrzymywali, że jedyną realnością jest Absolut. Jednak po kilku latach całkowicie zmienił swoje filozoficzne poglądy. Kluczowym dla jego rozwoju intelektualnego okazał się rok 1900, kiedy wziął udział w Międzynarodowym Kongresie Filozofii w Paryżu. Zetknął się tam z włoskim logikiem i matematykiem Giuseppem Peano, o którym później pisał:

Podczas dyskusji na kongresie zauważyłem, że był zawsze bardziej precyzyjny niż ktokolwiek inny i że niezmiennie wygrywał każdy spór, w jaki się wdał. W miarę upływu dni doszedłem do wniosku, że musi to zawdzięczać swojej logice matematycznej⁷.

Pod wpływem tego spotkania zaczął intensywnie studiować pisma samego Peana, ale też Karla Weierstrassa, Richarda Dedekinda, Georga Cantora, Davida Hilberta, oraz przystąpił do pisania *The Principles of Mathematics* (1903) – książki, której głównym celem było pokazanie, że matematykę da się zredukować do logiki. Później wspominał, że „był to okres intelektualnego upojenia”⁸. Kończąc pracę nad książką, odkrył, że wcześniej podobne idee głosił Gottlob Frege (co zostało omówione w dodatku do tekstu głównego). Być może najbardziej doniosłym rezultatem zaprezentowanym w *The Principles of Mathematics* był tzw. paradoks Russella, o którym Frege w liście z czerwca 1902 roku do odkrywcy paradoksu pisał:

---

⁶ B. Russell, *Autobiografia 1872–1914*, przeł. B. Zieliński, Czytelnik, Warszawa 1971, s. 47.

⁷ Tamże, s. 200–201.

⁸ Tamże, s. 201.

Pańskie odkrycie jest w każdym razie szczególnie godne uwagi i może doprowadzić do ogromnego postępu w logice, choć na pierwszy rzut oka może wydawać się niepożądane⁹.

W latach następnych Russell, wspólnie ze swoim nauczycielem Alfredem N. Whiteheadem, kontynuuje badania nad podstawami matematyki. W celu uporania się ze wspomnianym paradoksem rozwija teorię typów. W roku 1905 publikuje w kwartalniku „Mind” tekst *On Denoting*, w którym przedstawia teorię deskrypcji. Wprowadzone w tym tekście rozróżnienie na gramatyczną i logiczną formę zdania oraz zaprezentowana metoda analizy logicznej na trwałe weszły do metodologii filozofii. (Frank Ramsay określił ten tekst jako „paradygmat filozofii”.) Zwieńczeniem prowadzonych przez 9 lat badań nad podstawami matematyki było trzypięciotomowe dzieło *Principia Mathematica*, opublikowane w latach 1910–1913. Russell podkreślał, że prace nad jego powstaniem były tak bardzo absorbujące, że:

Po ukończeniu *Principia Mathematica* poczułem się nieco zagubiony. Miałem zachwycające, ale i oszałamiające uczucie, jak gdybym wyszedł z więzienia¹⁰.

Ale początek XX wieku to dla Russella nie tylko okres bardzo intensywnej pracy intelektualnej. W tym czasie prowadzi też ożywioną działalność polityczną. Opowiada się m.in. przeciwko wprowadzeniu w Wielkiej Brytanii cel ochronnych oraz walczy o prawa wyborcze dla kobiet. W roku 1907 startuje, bez powodzenia, w wyborach do parlamentu.

W roku 1910 zostaje wykładowcą w Trinity College w Cambridge. W roku następnym nawiązuje bliskie relacje z Ottoline Morrell (dzięki której – w roku 1913 – poznaje Josepha Conrada). W październiku 1911 roku do Cambridge przybywa też Wittgenstein, by pod kierunkiem Russella studiować podstawy logiki. Początkowo Russell traktuje ekscentrycznego Austriaka z dystansem, ale już po kilku tygodniach spostrzega, że ma do czynienia z osobą genialną.

Był chyba najdoskonalszym przykładem geniusza, jakiego kiedykolwiek znałem – tradycyjnego, żarliwego, głębokiego, silnego i władczego. Miał w sobie jakąś czystość, z jaką się nigdy nie zetknąłem, wyjąwszy G.E. Moore’a¹¹.

Przez następne dwa lata – do października 1913 roku – w Cambridge przebywają jednocześnie Russell, Moore i Wittgenstein.

W roku 1912 ukazuje się książka *The Problems of Philosophy*, w której Russell omawia m.in. rozróżnienie na wiedzę bezpośrednią (*knowledge by acquaintance*) i wiedzę przez opis (*knowledge by description*), a w roku

⁹ G. Frege, *Philosophical and Mathematical Correspondence*, The University of Chicago Press, Chicago 1980, s. 131–132.

¹⁰ B. Russell, *Autobiografia 1872–1914*, przeł. B. Zieliński, Czytelnik, Warszawa 1971, s. 278.

¹¹ B. Russell, *Autobiografia 1914–1944*, przeł. A. Podzielna, Czytelnik, Warszawa 1998, s. 131.

1914 książka *Our Knowledge of the External World*, w której stawia tezę, że przedmioty fizyczne są konstruktami logicznymi z danych zmysłowych.

Podczas I wojny światowej Russell angażuje się w działania o charakterze pacyfistycznym, za co w roku 1916 zostaje skazany na 100 funtów grzywny i usunięty z uniwersytetu. Dwa lata później – za twierdzenie, że wojska amerykańskie mogą zostać użyte do tłumienia strajków w Wielkiej Brytanii – zostaje wtrącony na pięć miesięcy do więzienia. W trakcie pobytu w więzieniu pisze *Introduction to Mathematical Philosophy* (1919) i zaczyna pracę nad *The Analysis of Matter* (1927). W tej ostatniej książce rozwija tzw. monizm neutralny, zgodnie z którym zarówno umysł, jak i materia zostają zredukowane do bardziej podstawowego, „neutralnego” substratu. Koncepcja ta miała prowadzić do rozwiązania problemów związanych z relacjami między umysłem a materią. W trakcie I wojny światowej – na początku 1918 roku – Russell wygłasza w Londynie cykl 8 wykładów, które następnie zostają opublikowane w „The Monist” pt. *The Philosophy of Logical Atomism*. Broni w nich tezy – zbieżnej ze stanowiskiem, które już w roku 1913 zajmował Wittgenstein – że struktura idealnego języka i struktura świata muszą sobie odpowiadać. Na gruncie tej koncepcji analiza logiczna staje się metodą uprawiania ontologii.

W roku 1920 Russell wraz z Deputacją Partii Pracy udaje się w podróż do Rosji. Odwiedza Piotrogród, Moskwę i Astrachań. Odbywa też godzinną rozmowę z Leninem, w trakcie której zdaje sobie sprawę „z jego ograniczeń intelektualnych i dość wąsko pojętej ortodoksji marksistowskiej, jak również z jego wyraźnej skłonności do szelmowskiego okrucieństwa”¹². W wyniku tej podróży powstała książka *The Practice and Theory of Bolshevism* (1920). Po powrocie z Rosji w roku 1921 Russell rozwodzi się z Alys, poślubia Dorę Black i wyrusza wraz ze swoją drugą żoną w podróż do Chin i Japonii. Na państwowym uniwersytecie w Pekinie prowadzi wykłady i seminarium dla studentów starszych roczników. Rezultatem tej podróży była książka *The Problem of China* (1922).

Po powrocie do Anglii utrzymuje się głównie z pisania książek i wykładów gościnnych. W następnych latach publikuje m.in. *The ABC of Atoms* (1923), *The ABC of Relativity* (1925), *What I Believe* (1925), *Marriage and Morals* (1929), *The Conquest of Happiness* (1930). Później wspominał:

Większość z moich książek z tych lat była popularna i pisana w celach zarobkowych, ale zajmowałem się też pracami bardziej specjalistycznymi¹³.

Do tych ostatnich zaliczyć należy nowe wydanie *Principia Mathematica* (1925–1927) oraz *The Analysis of Matter* (1927). W tym okresie wyklada

---

¹² Tamże, s. 146–147.

¹³ Tamże, s. 207.

też na uniwersytetach amerykańskich (1924, 1927, 1929, 1931) oraz prowadzi działalność polityczną (w roku 1922 i 1923 ponownie bezskutecznie kandyduje do parlamentu).

W roku 1927 Russell wraz z Dorą Black postanawiają założyć własną szkołę. Skłonił ich do tego fakt, że żadna ze znanych im szkół w Wielkiej Brytanii nie była satysfakcjonującym miejscem do kształcenia dwójki ich dzieci (Johna i Kate).

Chcieliśmy niezwyklej kombinacji: z jednej strony nie lubiliśmy pruderii, nauki religii i wielu ograniczeń wolności, co w konwencjonalnych szkołach jest czymś oczywistym, z drugiej strony nie zgadzaliśmy się z większością „nowoczesnych” pedagogów, uważających, że nauka szkolna jest nieważna, albo opowiadających się za całkowitym brakiem dyscypliny¹⁴.

Później w *Autobiografii* Russell przyznał, że to przedsięwzięcie nie zakończyło się sukcesem.

W roku 1935 Russell rozwiódł się z Dorą Black i rok później poślubił Patricję (Peter) Helen Spence, z którą następnie miał syna Conrada. W roku 1938 wyjeżdża wraz z żoną do Stanów Zjednoczonych. Tam początkowo prowadzi seminarium na uniwersytecie w Chicago, na które uczęszczają m.in. Rudolf Carnap, Charles Morris i Abraham Kaplan. Po roku zostaje profesorem na Uniwersytecie Kalifornijskim w Los Angeles, ale pod koniec roku akademickiego 1939/1940 rezygnuje z tego stanowiska i przyjmuje zaproszenie do objęcia posady profesora w City College w Nowym Jorku. Jednak wskutek procesu wytoczonego władzom uczelni przez matkę jednej ze studentek, Russell zostaje uznany za osobę, która nie spełnia moralnych standardów wymaganych od nauczyciela akademickiego, i nominacja zostaje cofnięta. Jesienią 1940 roku wygłasza cykl wykładów im. Williama Jamesa w Harvardzie. Następnie – w latach 1941 i 1942 – prowadzi wykłady w Fundacji Barnesa w Pensylwanii i na ich podstawie zaczyna pisać *History of Western Philosophy* (1946). Ostatni okres pobytu w Ameryce spędza w Princeton, gdzie toczy regularne dyskusje z Albertem Einsteinem, Kurtem Gödlem i Wolfgangiem Paulim. Nie okazały się one jednak szczególnie płodne intelektualnie.

Te dyskusje były w pewien sposób rozczarowujące, ponieważ choć wszyscy trzej byli Żydami, emigrantami i w intencji kosmopolitami, to wszyscy mieli niemiecką inklinację do metafizyki, i mimo naszych największych starań nigdy nie udało nam się dojść do wspólnych przesłanek, stanowiących punkt wyjścia dyskusji¹⁵.

W roku 1944 Russell wraca do Wielkiej Brytanii i ponownie zostaje członkiem Trinity College. Prowadzi wykłady, w trakcie których koncentruje się na problemach o charakterze teoriopoznawczym. Kwestie omawiane na tych za-

¹⁴ Tamże, s. 208.

¹⁵ Tamże, s. 311–312.

jęciach zostały wyłożone w książce *Human Knowledge: Its Scope and Limits* (1948). W 1949 roku król Jerzy VI przyznaje mu Order Zasługi (najwyższe cywilne odznaczenie w Wielkiej Brytanii, które w danym czasie mogą posiadać tylko 24 żyjące osoby z krajów Commonwealth), a rok później Russell zostaje laureatem Nagrody Nobla w dziedzinie literatury. W roku 1952 rozwodzi się ze swoją trzecią żoną i poślubia Edith Finch.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku Russell angażuje się w liczne działania mające na celu rozbrojenie nuklearne. W roku 1955 wraz z Einsteinem publikuje *Russell-Einstein Manifesto*, wzywający uczonych z całego świata do zjednoczenia się w walce o pokój. W 1957 roku zostaje głównym organizatorem Konferencji Pugwash, która gromadzi licznych naukowców sprzeciwiających się rozprzestrzenianiu broni masowej zagłady. Rok później zakłada The Campaign for Nuclear Disarmament (CDN), a w roku 1960 zostaje honorowym przewodniczącym Komitetu 100 (brytyjskiej grupy antywojennej, wzywającej do masowego nieposłuszeństwa obywatelskiego, wymierzonego przeciwko broni nuklearnej). W roku 1961 ponownie trafia do więzienia (tym razem na tydzień) za udział w proteście przeciwko zbrojeniom nuklearnym. W roku 1963 zakłada Fundację Pokoju Bertranda Russella, mającej na celu działania na rzecz pokoju, sprawiedliwości społecznej i praw człowieka, a w 1966 roku organizuje Międzynarodowy Trybunał ds. Zbrodni Wojennych (zwany również „Trybunałem Russella-Sartre’a”, „Trybunałem Sztokholmskim”, „Trybunałem Ludowym”), badający amerykańską politykę zagraniczną i interwencję wojskową w Wietnamie.

Bertrand Russell zmarł 2 lutego 1970 roku w Penrhyndeudraeth (Walia), w wieku 98 lat.

Z okazji przypadającej w bieżącym roku sto pięćdziesiątej rocznicy urodzin Russella redakcja „Przeglądu Filozoficznego” oraz Wydział Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego zorganizowały w dniach 21–22 czerwca 2022 r. konferencję naukową „Bertrand Russell. Wartość filozofii”. W trakcie konferencji wygłoszono 28 referatów. Prelegenci reprezentowali 14 uczelni: Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Uniwersytet Gdański, Uniwersytet Jagielloński, Uniwersytet Łódzki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Uniwersytet Opolski, Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Uniwersytet Szczeciński, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet w Białymstoku, Uniwersytet Zielonogórski, Warszawską Szkołę Reklamy oraz Wyższą Szkołę Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie. Niniejszy zeszyt „Przeglądu Filozoficznego” jest w zasadniczej części rezultatem tej konferencji. Czytelnik znajdzie w nim przekłady na język polski 4 esejów Russella: *A Free Man's Worship* (1903), *On History* (1904), *Mind and Matter* (1956), *Last Essay* (1967), przygotowany przez Irenę Bednarz wybór wypowiedzi polskich filozofów na temat myśli Russella oraz 23 rozprawy

podzielone na pięć bloków tematycznych: „Inspiracje”, „Język i znaczenie”, „Wiedza i poznanie”, „Natura świata”, „Jednostka i społeczeństwo”.

Redakcja „Przeglądu Filozoficznego” składa serdecznie podziękowania wszystkim, którzy wsparli nas w organizacji czerwcowej konferencji oraz publikacji niniejszego zeszytu. Dziekanowi Wydziału Filozofii UW Panu Profesorowi Pawłowi Łukowowi oraz Prodziekan Wydziału Filozofii UW ds. badań naukowych i współpracy z zagranicą Pani Profesor Justynie Grudzińskiej-Zawadowskiej bardzo dziękujemy za zgodę na sfinansowanie konferencji ze środków Wydziału. Jesteśmy też bardzo wdzięczni Panu Doktorowi Marcinowi Jażyńskiemu za zaprojektowanie plakatu konferencji, który przyciągał powszechną uwagę.

Bogdan Dziobkowski